

Bożena Sieradzka-Baziur
Instytut Języka Polskiego PAN w Krakowie
ORCID 0000-0002-4214-7268

Komunikacja niewerbalna w świetle danych ze *Słownika pojęciowego języka staropolskiego*

Wprowadzenie

Charles Horton Cooley (1864–1929), jeden z prekursorów nauki o komunikowaniu się, w pracy z roku 1909 napisał:

By communication is here meant the mechanism through which human relations exist and develop – all the symbols of the mind, together with the means of conveying them through space and preserving them in time. It includes the expression of the face, attitude and gesture, the tones of the voice, words, writing, printing, railways, telegraphs, telephones, and whatever else may be the latest achievement in the conquest of space and time (1909: 61)¹.

Tak więc już ponad sto lat temu amerykański socjolog zwrócił uwagę na proces interpersonalnego przekazywania informacji przy wykorzystaniu wyrazów (komunikacja werbalna w formie ustnej i pisemnej) i bez ich

¹ „Komunikowanie się jest tutaj rozumiane jako mechanizm, dzięki któremu relacje międzyludzkie istnieją i rozwijają się przy wykorzystaniu wszystkich symboli umysłu wraz ze środkami ich przekazywania w przestrzeni i zachowywania w czasie. Obejmuje ono mimikę, postawę i gesty, ton głosu, słowa, pisanie, drukowanie, koleje, telegrafy, telefony oraz wszystko inne, co może być najnowszym osiągnięciem w podboju przestrzeni i czasu” (tłumaczyła B.S.-B.)

pomocy (komunikacja niewerbalna, pozasłowna), w sposób bezpośredni (mowa, ekspresja ciała), i pośredni (przy wykorzystaniu jakichś przedmiotów) w sposób wizualny i audytywny. Nauka o komunikowaniu powstała, jak pisze Bogusława Dobek-Ostrowska, w pierwszej połowie XX stulecia i od tego czasu przeprowadzono niezliczoną liczbę badań i eksperymentów dotyczących porozumiewania się ludzi, których owocem jest bogata i rozległa literatura oraz olbrzymi dorobek teoretyczny (Dobek-Ostrowska 1999: 8).

Interpersonalne komunikowanie się, jako proces porozumiewania się dwóch lub większej liczby osób, przekazywania informacji o faktach, idei, emocji, reakcji na nie a także ich wymiany, jest przedmiotem zainteresowania między innymi takich dyscyplin naukowych, jak psychologia, pedagogika, dziennikarstwo, socjologia, organizacja i zarządzanie, językoznawstwo. Elementami procesu komunikowania się są: kontekst wypowiedzi, nadawca, odbiorca, intencja komunikacyjna, komunikat (przekaz informacyjny), nośnik informacji, kodowanie informacji, jej przekazywanie, dekodowanie, interpretacja, informacja zwrotna. Nadawca, kierując się określoną intencją komunikacyjną, przekazuje informację w postaci werbalnej (wyrazy) bądź niewerbalnej. Zgodnie z klasycznym modelem komunikacji odbiorca może zdekodować komunikat, wykorzystując swój umysł, zmysł wzroku, słuchu, dotyku, powonienia bądź smaku, lub inne zmysły, może go zinterpretować i zareagować na niego albo nie. Komunikacja werbalna realizowana jest przy użyciu języka, czyli ustrukturyzowanego systemu porozumiewania się, który składa się z gramatyki i słownictwa, występując w postaci mówionej oraz pisanej. Komunikacja niewerbalna to wszelkie elementy, które służą do przekazywania informacji bez posługiwania się środkami specyficznymi dla języka w mowie i piśmie. Komunikat niewerbalny jest przekazem, który jest wysyłany przez ciało bądź jakiś przedmiot i odbierany jest za pomocą zmysłów. Służy on do przekazania informacji, towarzyszy mowie lub ją zastępuje.

Przedmiotem moich badań jest semantyka średniowiecznych ciągłych i nieciągłych autosemantycznych jednostek leksykalnych, mieszczących się w obrębie pojęcia KOMUNIKACJA NIEWERBALNA. Celem podjętych analiz jest lepsze poznanie języka poprzez wykrywanie związków zachodzących w obrębie grup leksykalnych powiązanych wspólnym znaczeniem i zainspirowanie czytelników tego tekstu do zajęcia się podobną problematyką przy wykorzystaniu szerszego materiału średniowiecznego czy pochodzącego z następnych epok rozwoju naszego języka².

² W swoim opracowaniu nie stosuję połączeń wyrazowych *język niewerbalny*, *język ciała*, *mowa niewerbalna*, *mowa ciała* tak powszechnych w opracowaniach na temat komunikacji niewerbalnej, gdyż odnoszę terminy *język* i *mowa* tylko do 'zasobu wyrazów i reguł ich łączenia w wypowiedzenia, które służą do komunikowania się'. O konieczności rozgraniczania terminów *komunikacja niewerbalna* i *mowa ciała* pisze m.in. Miles L. Patterson (2016: 9–17).

W artykule zostaną omówione wybrane reprezentacje leksykalne kategorii pojęciowej KOMUNIKACJA NIEWERBALNA, zgromadzone w obrębie *Słownika pojęciowego języka staropolskiego* (dalej SPJS), który został stworzony w latach 2011–2015 na podstawie *Słownika staropolskiego* (1953–2002) i jego suplementu (2014) (por. Bożena Sieradzka-Baziur 2020). SPJS jest bazą danych, swoistym korpusem leksykalnym stanowiącym podstawę do prowadzenia prac semantycznych, onomazjologicznych i innych. Jak dotąd zostały przeze mnie opracowane pod względem onomazjologicznym między innymi takie kategorie pojęciowe tego słownika, jak:

- 2.2.2. EMOCJE;
- 2.3.5.1.3.1. CHRZEST. CHRZEST JANOWY. CHRZEST PAŃSKI;
- 2.3.5.1.3.4. MSZA ŚWIĘTA;
- 2.4.1.4. EDUKACJA;
- 2.4.1.5.3. MEDIACJA;
- 2.4.4.7. MILCZENIE (por. Sieradzka-Baziur 2015, 2016, 2018, 2021, 2022, 2023)³.

W trakcie prac nad każdym kolejnym artykułem z tego zakresu struktura pojęciowa elektronicznego SPJS zmienia się, kategorie pojęciowe są uszczegóławiane, a jednostki leksykalne przyporządkowywane do dodatkowych kategorii, czasem usuwane z istniejących. Nie inaczej jest w przypadku kategorii pojęciowej odnoszącej się do niewerbalnego porozumiewania się, która w roku 2020 zawierała 443 jednostki leksykalne (por. Sieradzka-Baziur 2020: 134, 2.4.4.6. JĘZYK NIEWERBALNY). W wyniku analiz zawartości innych kategorii pojęciowych takich jak np.:

- 2.1.3. CZĘŚCI CIAŁA CZŁOWIEKA. FUNKCJE CZĘŚCI CIAŁA. WYGLĄD;
- 2.2.1.1. SPOSTRZEGANIE ZMYŚŁOWE;
- 2.2.2.3. WYRAŻANIE EMOCJI;
- 2.4.4.1. UMIEJĘTNOŚĆ MÓWIENIA. SPOSÓB MÓWIENIA. SZTUKA WYMOWY. CECHY GŁOSU,

³ W trakcie przyporządkowywania autosemantycznych jednostek leksykalnych do schematu klasyfikacyjnego SPJS musiałam zdecydować, czy przykłady mieszczące się w obrębie znaczenia 'brak mowy lub jej zapisu', czyli odnoszące się do milczenia, umieścić w obrębie komunikacji niewerbalnej. Zdecydowałam, że utworzę osobną kategorię pojęciową: MILCZENIE, traktując je za Jadwigą Rokoszwą jako drugą stronę języka, jego tło (por. Rokoszowa 1999: 226)–i umieściłam tę kategorię w schemacie klasyfikacyjnym SPJS bezpośrednio po KOMUNIKACJI NIEWERBALNEJ.

liczba analizowanych jednostek semantycznych przyporządkowanych do kategorii pojęciowej 2.4.4.6. JĘZYK NIEWERBALNY została rozbudowana (kategoria liczy obecnie 614 ciągłych i nieciągłych jednostek leksykalnych), jej nazwa została zmieniona na: KOMUNIKACJA NIEWERBALNA, zaś pojęcie odnoszące się do niewerbalnego porozumiewania się zostało ustrukturyzowane, co pokazują dane zawarte w tabeli 1.

Tabela 1. Struktura kategorii pojęciowej 2.4.4.6. KOMUNIKACJA NIEWERBALNA Słownika pojęciowego języka staropolskiego

Kategoria pojęciowa	Liczba jednostek autosemantycznych ciągłych i nieciągłych	Nazwy stref, do których zostały przydzielone analizowane jednostki leksykalne pola semantycznego
2.4.4.6.1. KOMUNIKACJA NIEWERBALNA. CIAŁO	348	(1) zmiana wyglądu ciała; (2) ruchy ciała (gesty i ruchy duże); (3) ruch ciała i wydzielina jako komunikat; (4) mimika; (5) dźwięki ciała + mimika; (6) gesty, ruchy + dźwięki ciała; (7) cecha głosu jako komunikat; (8) modyfikacje wyglądu ciała
2.4.4.6.2. KOMUNIKACJA NIEWERBALNA. CIAŁO I PRZEDMIOTY	19	(1) ciało i ubiór; (2) ruch ciała i inny przedmiot
2.4.4.6.3. KOMUNIKACJA NIEWERBALNA. PRZEDMIOTY i ELEMENTY PRZYRODY	247 ⁴	(1) znak; (2) symbol

Komunikacja niewerbalna przez wielu badaczy utożsamiana jest jedynie z ekspresją ciała. I tak np. Anna Wierzbicka pisze: „Wербalna i niewerbalna komunikacja różnią się oczywiście z wielu istotnych powodów. Mimo to znaczenia przekazywane przez gesty, postawę, wyraz twarzy itd. są tego samego typu jak te, które zakodowane są w języku” (1993: 2, cyt. za Antas 2023: 183; por. też Molcho 2018, Pease 2014). Ujęcie zawarte w tym artykule jest szersze, gdyż w kręgu badań znalazły się także te jednostki leksykalne, za pomocą których średniowieczni twórcy opisywali przekazywanie informacji przy wykorzystaniu przedmiotów i elementów przyrody. Szerokie

⁴ <https://SPJS.ijp.pan.pl> (dostęp 10.06.2025).

ujęcie komunikacji międzyludzkiej prezentują: cytowany na wstępie tego artykułu Charles Cooley (1909), Tadeusz Milewski (2004: 8–21) i inni. Takie całościowe spojrzenie na sposoby przekazywania informacji przez człowieka dyktują dane językowe występujące w słowniku języka ogólnego, jakim jest *Słownik staropolski*, a zgromadzone w obrębie kategorii pojęciowych SPJS.

W artykule zostanie pokazane, za pomocą jakich środków językowych została zaprezentowana komunikacja niewerbalna w najstarszych zabytkach języka polskiego. Pojęcie komunikacja niewerbalna w SPJS reprezentowane jest aktualnie przez 614 jednostek ciągłych i nieciągłych⁵, więc z konieczności w artykule zostaną zaprezentowane tylko wybrane przykłady, a dogłębne opracowanie tego zagadnienia wymaga monograficznego opracowania – i ten temat czeka na swojego autora.

Tak jak pisałam w poprzednich artykułach poświęconych analizie onomazjologicznej leksyki staropolskiej, jednostki leksykalne reprezentujące dane pojęcie w SPJS są częścią rzeczownikowych, czasownikowych, przymiotnikowych i przysłówkowych artykułów hasłowych *Słownika staropolskiego* i jego suplementu. Prototypowa autosemantyczna jednostka leksykalna SPJS to wyraz hasłowy reprezentujący jednostkę leksykalną wraz z oznakowaniem numerycznym stosowanym w tym słowniku, odsyłającym do Sstp, oraz definicją znaczeniową, zilustrowany przykładem opatrzonym lokalizacją. Autosemantyczne ciągłe⁶ jednostki leksykalne SPJS są w nim ułożone alfabetycznie i stanowią przedmiot analiz semantycznych i onomazjologicznych, których wynikiem są utworzone pola semantyczne, zawierające słownictwo pokrewne znaczeniowo, prezentowane w kolejnych pracach naukowych z tego zakresu⁷.

Strefy pojęciowe pola semantycznego utworzonego na bazie materiału zawartego w obrębie kategorii pojęciowej

2.4.4.6.1. KOMUNIKACJA NIEWERBALNA. CIAŁO

Słownictwo staropolskie zawarte w obrębie kategorii pojęciowej KOMUNIKACJA NIEWERBALNA. CIAŁO zostało wykorzystane przez średniowiecznych

⁵ W SPJS znaczenie jednostki leksykalnej ilustrowane jest zwykle tylko przez jeden cytat, w Sstp wszędzie tam, gdzie to jest możliwe, występuje obfita reprezentacja przykładowa.

⁶ W Sstp i w SPJS jednostki nieciągłe występują w obrębie artykułów hasłowych, w których wyraz hasłowy to zwykle jednostka ciągła.

⁷ Por. podstronę SPJS: Prace na temat *Słownika pojęciowego języka staropolskiego* online <https://SPJS.ijp.pan.pl/SPJS/strona/praceNtSloownika> (dostęp 10.06.2025).

twórców do opisanie czy oddania⁸ po polsku między innymi tego, w jaki sposób człowiek komunikuje swoje myśli i emocje za pomocą swojego ciała, ciała i przedmiotów czy przedmiotów i elementów przyrody. Komunikaty niewerbalne niejednokrotnie także towarzyszą mowie. Tę leksykę, a także słownictwo z dwóch innych kategorii pojęciowych mieszczących się w obrębie pojęcia komunikacja niewerbalna SPJS przydzieliłam do komplementarnych stref pola semantycznego (por. tabela 1).

Ekspresja ciała to zbiór przekazów niewerbalnych informujących o uczuciach i myślach danego człowieka. Można je określić mianem znaków niematerialnych. Ciało przekazuje komunikat w sposób uświadomiony bądź nie i jest on przekazywany do odbiorcy, który może go odebrać przy wykorzystaniu zmysłu wzroku, słuchu, smaku, powonienia, dotyku bądź innych zmysłów.

Poniższy przykład zaczerpnięty z *Psałterza floriańskiego* obrazuje jeden z wymiarów ekspresji ciała, jakim jest wyrażanie emocji:

- Skrszitali sø na mø *zobi swimi (dentibus suis) *Fl 34, 19, sim. Puł.* (jednostka leksykalna: *skrżytać na kogoś zęby* (6.))1. ~ 'okazywać komuś gniew, złość', artykuł hasłowy: *zqb*, też pl. tantum *zęby*).

Wyrażanie uczuć negatywnych i pozytywnych przy wykorzystaniu ekspresji ciała jest znaczącym wymiarem niewerbalnego sposobu przekazywania informacji o nadawcy. Wynika to z tego, iż emocje leżą u podstaw najsilniejszych motywacji człowieka.

Należy też zwrócić uwagę na fakt, że nadawca swego własnego komunikatu niewerbalnego może być nie tylko jego nadawcą, ale także odbiorcą. W tym przypadku mówimy o komunikowaniu intrapersonalnym, które dotyczy odbierania i reakcji centralnego ośrodka nerwowego na bodźce płynące z organizmu. Tym komunikatem jest na przykład:

- drętwienie ciała (Bo sbye barso yego gnyew (*leg. gniewu*) boya y od nyego szczyrpa *Naw 177* (jednostka leksykalna (*ścierpieć*) *ścirpieć* (1). 1 'truchleć, drętwieć, martwieć').
- trzęsienie się ze strachu (Tedi postawyon przed Samuelem Agag przetlusti a trzøsl syø (Agag pinguissimus et tremens) *BZ I Reg 15, 32* (jednostka leksykalna *trząść się* (2). 2.)).

Tak więc człowiek zwykle odczuwa zmiany dokonujące się w jego ciele i może je wiązać z doświadczanymi przez siebie uczuciami.

Do zakresu tematów odnoszących się do komunikacji niewerbalnej większość ekspertów, według Zbigniewa Nęckiego (2000: 185–186), zalicza gestykulację, wyraz mimiczny twarzy, dotyk i kontakt fizyczny, wygląd, dźwięki paralingwistyczne, kanał wokalny, spojrzenia i wymianę spojrzeń,

⁸ Jak wiadomo, znaczna część zabytków średniowiecznych to teksty tłumaczone z języków obcych, głównie z łaciny.

dystans fizyczny między rozmówcami, pozycję ciała w trakcie rozmowy, organizację środowiska. Jak chodzi o zakres tematów przynależnych do komunikacji niewerbalnej w SPJS, to trzeba mieć na uwadze fakt, że podstawą źródłową *Słownika staropolskiego*, z którego jest zaczerpnięty materiał, są przede wszystkim teksty religijne (w tym fragmenty Biblii) i prawne. Ich zawartość semantyczna determinuje to, co na wybranych przykładach zostanie pokazane w kolejnych częściach tego artykułu.

(1) Zmiana wyglądu ciała

Wygląd ciała na skutek odczuwanych emocji zmienia się i jest to jeden z wymiarów ekspresji ciała. W poniższych przykładach zawarte są informacje, że człowiek rumieni się, blednie, jego ciało staje się czarne lub śniade ze względu na stany psychiczne, których dana osoba doświadcza.

- Wyslvchawschy dzyevyca Marya ty slova, naszylney szyą zmaczyła przemynywschy swe svyątle oblycze (Maria conturbata fuit et impalluit facie mutata) y spadła yey barwa krasna yako roza bądź przemynyla szye v byalosc (color eius roseus mutatur in pallorem) *Rozm 24* (jednostka leksykalna *przeminić oblicze* (2) 1. ~, 'zmienić wyraz twarzy, zarumienić się i zblednąć na przemian', artykuł hasłowy 1. *przemienić*).
- Sządza, bądźzely przemozon přes stroną pothąpyoną, ... zaszą gey... trzy grzywny wsząthe... obław szą czyrwonoscą, tho gest sze sromem, wroczytz yma (suffusus rubore suo adversario restituit), ysz do wyszszego sząndzey oth fałszywego wyrzeknyenya gest othvolala *Sul 55* (jednostka leksykalna (*czerwoność*) *czyrwoność* (1). 1. 'rumieniec (wstydu))
- Dał mi bog ociec jednego syna, a prze tego mam żałość, nędzę i wieliką tesknicę ... uczyniłam sie czarna i śniada, kako mogę cirpieć śmierci syna mego? *Rozm 527* (jednostki leksykalne *czarny* (2). 1. ~, (*śniady*) *śmiady* (1).

(2) Ruchy ciała (gesty i ruchy duże)

Komunikacja niewerbalna przejawia się poprzez stosunkowo niewielkie ruchy ciała jak gesty, a także poprzez ruchy duże związane ze zmianami w obrębie sylwetki czy pozycji ciała itp., o czym pisze między innymi Waldemar Domachowski (1993: 85).

Są to ruchy intencjonalne, takie jak np. powstanie na znak czci:

- Oth mathky bosze tø mocz mayø (sc. panie), ysz przeczyw gym kszøzøta wstayø i welkø gym chwalø dayą *Słota w. 102* (jednostka leksykalna *przeciw komuś wstając* (3) 1. ~ artykuł hasłowy *wstając*);
czy złożenie pokłonu:

- Dzyevycza blogoslaviona... veschla w dom Zachariaschow a vzrawschy syze swa (*leg. z swą*) czyotką vyelmy pokornye vklonywschy syze y pozdrovyła yą rzekąc Rozm 52 (jednostka leksykalna *ukłonić się* (1)); bądź nieintencjonalne, jak np. ruchy wykonywane oczami:
- Gdy przyda, namyleyszy, k thobye, tedy barszo szeczkniesz szobye, zableszczysz na strony oczy, esz czy s czyala poth poskoczy *De morte* w. 63 (jednostka leksykalna *zableszczyć oczy* (1) 'błyśkać oczyma, rzucając niespokojne spojrzenia', artykuł hasłowy *zableszczyć* czy *zableszczyć*). Ruchy głową mogą oznaczać lekceważenie, pogardę:
- Wszistczy, widzocz me, nasmewali se mne, molwili sɔ vsti y chweiali glowø (*moverunt caput, Puł: chwywały głowę*) *Fl* 21, 7 (jednostka leksykalna *chwi(ej)ać głowę* (8) 1. ~, artykuł hasłowy *głowa*), bądź np. współczucie, litość:
- Pogubyono gest Nynywen myasto, kto potrzøsye glowø na cyø (*quis commovebit super te caput*)? *BZ Nah* 3, 7 (jednostka leksykalna *potrząść głowę* (3) 1. ~, artykuł hasłowy *potrząść, potrząsnąć*).

Człowiek czyni na sobie intencjonalne znaki religijne, takie jak bicie się w piersi czy kreślenie na sobie znaku krzyża, czym informuje o przynależności do określonej religii i oddaje cześć Bogu:

- Naklonczye głowy szwoye, byancz pyerszy szwoye, mowczye: Boze, bancz mylosczyw! *Spow* 5 (jednostka leksykalna *bić piersi swoje* (1).1. artykuł hasłowy: *piersi, pirszi, pirszi*);
- A pothem kasdy przesznamionuy sya sznamyenyem svyanthego krzyza, aby nyeprzyyaczel duschny nye przekaszal słowa bozego *XV med. MacDod* 35, *sim. ca 1500 JA X* 392. (jednostka leksykalna *przeznamionować* (1)).

Na uwagę zasługują też te jednostki leksykalne obecne w SPJS, które oznaczają zachowania niewerbalne odnoszące się do czynienia określonych gestów, stanowiących zachętę do wykonania jakiegoś działania. W *Ewangelii według świętego Łukasza* 5:7 znajduje się tekst: „Skinęli więc na współtowarzyszy w drugiej łodzi, żeby im przyszli z pomocą”⁹. A oto staropolskie odpowiedniki łacińskiego *annuerunt*:

- Annuerunt, wskazały (*R XXXIII* 182: wska<za>ly, *GlDom* 72, *EwZam* 306: skazali, *JA XII* 144: stukali, *MamLub* 272: stukaly, kywały, *MamKal*: stuknały, skywnały, *R XXV* 270: kywały råkama, mygały oczyma, *R XXIV* 84: daly szø znamø), sociis suis, qui erant in alia naui (*Luc* 5, 7) *XV p. post. R XXV* 173 (jednostka leksykalna *wskazać* (6) 1. ~ ~ 'dać znak ręką, gestem').

W materiale staropolskim w tłumaczeniu tekstu biblijnego występuje opis gestu towarzyszącego składaniu przysięgi. Jest to położenie ręki pod biodro osoby, której się ją składa:

⁹ Por. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia*, wyd. IV, Opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, Poznań 1991, s. 1186.

- Sluga, polozyw røkø pod byodra (sub femore) Abrahamowi swego pana y przyssyøgl gemu BZ Gen 24, 9 (jednostka leksykalna biodro, biodra (1)).
Pozwanego wzywano do sądu przez dotknięcie, jak to wynika z poniższego przykładu:
- A tucz nas tknyono, bichom panyø lupili y suknyø brali..., a my, dalibog, gothowysmy sbye oczyszczycz..., yszesmy tego wszego nye uczinil<i> 1423 Kal nr 700 (artykuł hasłowy tknqć (się), ktnqć (?), tnqć (się) (4) 2.).
Gesty rąk służą także do szydzenia, urągania komuś:
- Yąly mylego Iesucrista... nyektorzy z boku pchayacz, nyektorzy zakladayacz nogam Iesucristovem swe sprostne golyenye, ... nyektorzy yego oczyma nasvyatshchyma z vyelykym volanym fygy podawaly Rozm 653 (jednostka leksykalna figi podawać (9)). 4. 'szydzić, urągać gestami rąk z charakterystycznym złożeniem palców', artykuł hasłowy figa, fig, fik).
Ucałowanie kogoś to wyraz serdecznych uczuć:
- Oczyecz yego... padl na yego schyą, oblapyvschy vczalował y (leg. ji 'go' osculatus est eum Luc 15, 20) Rozm 387 (jednostka leksykalna ucałować (1)).

(3) Ruch ciała i wydzielina jako komunikat

- Przed Yeszuszem klyakały ryczyrze nyewyerny, s nyego szya nasmyewaly, na oblyczye plwały XV ex. SKJ I 145 (jednostka leksykalna 1. pluć plwać (4) ~ c. 'opluwać na znak pogardy, pohańbienia').

(4) Mimika

Ruchy mięśni twarzy to kolejny wymiar komunikacyjnych zachowań niewerbalnych. Mimika służy do wyrażenia myśli, emocji, postaw wobec innych ludzi czy sytuacji, w jakiej znajduje się nadawca. Zdefiniować ją można jako wszelkie środki wyrazu, którymi dysponuje twarz.

Ruchy mimiczne mogą się pojawić w obrębie całej twarzy:

- Rozgnyewal szø gest Kaym przelyczne i smarsczy szø gnyewi lice gego. Y rzekl gest bog k nyemu:.... Czemu szø smarscza (cur concidit, Stary Testament Cardy: se wrassti) twoge oblicze? BZ Gen 4,6 (jednostka leksykalna zmarszczać się (1) 'pokrywać się zmarszczkami, tu o twarzy wyrażającej gniew').

Uśmiech jest ruchem mimicznym, który powstaje przez napięcie mięśni po obu stronach ust, a w pełniejszym uśmiechu przez napięcie mięśni także wokół oczu. Wyraża emocje człowieka, por. jednostkę leksykalną uśmiechnąć się (1).

Oczy człowieka są bardzo precyzyjnym nośnikiem komunikacji niewerbalnej. Wyrażają także emocje, jak w poniższym przykładzie:

- Chcze y temv poslyednyemv dacz yako y tobye... Czyly oko tve yest zle (oculus tuus nequam est *Mat 20, 15*), yzem ya dobry? *Rozm 394* (jednostka leksykalna oko czyjeś jest złe (8) 1.a ~ 'ktoś niechętnie, zawistnie spogląda', artykuł hasłowy *zły*).

(5) Dźwięki ciała + mimika

Płacz, śmiech, westchnienia, czyli dźwięki wydawane przez ciało w połączeniu z charakterystyczną mimiką, a niekiedy też z wydzielaniem łez to sygnały niewerbalne służące do wyrażania emocji.

- Ia gesm slyszal placz (gemitum) synow izrahelskych *BZ Ex 6, 5*. (jednostka leksykalna *płacz* (1))
- To Sara vsliszewszy roszmyala syø (risit) *BZ Gen 18, 10* (jednostka leksykalna *rozśmiać się* (1))
- Vkazala syø nyes<ro>myeszlywoszcz twa, czvdzolistwa twa a rzektanye <twe> (adulteria tua et hinnitus tuus) *BZ Jer 13, 27*. (jednostka leksykalna *rzektanie 'głośny śmiech, chichot'* (1))
- Zarwał, charnyal (war. kal.: zarzwał) infremuit (Jesus... infremuit spiritu et turbavit se ipsum *Jo 11, 33*) *MPKJ V 125* (jednostka leksykalna *charnieć* (1) 'głośno westchnąć, wzburzyć się')
- Wsznoszl swogy *swøczy oczy w nebosza y røcze, weszthch<n>øw y poczøł sze modlycz (*Luc 22, 41*) *1451 MacDod 105*. (jednostka leksykalna *westchnąć* (1). 1. 'ze wzruszenia głęboko odetchnąć')
- Pyotr... vyaczey szye poczål rzevnycz a placzacz z goraczemy <łzami> y rzekl *Rozm 737*. (jednostka leksykalna *gorące łzy* (4) 2. ~ 'będący objawem silnego wzruszenia', artykuł hasłowy *gorący*).

(6) Gesty, ruchy + dźwięki ciała

Uderzanie ręką o rękę ich wewnętrznymi częściami i uzyskiwanie w ten sposób charakterystycznego dźwięku może służyć do wyrażania gniewu czy pochwały, jak w poniższych przykładach:

- Y rosgnyewal syø Balaak przeciw Balamovi, klasw røkama, rzekl (complosis manibus ait) *BZ Num 24, 10*. (jednostka leksykalna *klasnąć* (1). 1.).
- *Poclascowachu (war. kal.: pochlebowaly) applaudebant (prophetae prophetabant mendacium et sacerdotes applaudebant manibus suis *Jer 5, 31*) *MPKJ V 98* (jednostka leksykalna *poklaskować* (1))

Celowe wydawanie zębami nieprzyjemnego dla ucha dźwięku, zgrzytanie zębami, służy do wyrażenia negatywnych uczuć względem innej osoby:

- Skrszitali sø (Puł: skrzytały sø, *MamLub 128*, *R XXIV 379*: scrzytały) na mø *zobi swimi (frenduerunt super me dentibus suis) *Fl 34, 19* (jednostka

leksykalna *skrzytać* na kogoś *zęby swymi*, artykuł hasłowy *zgrzytać, skrzytać, skrzytać* (1). 1.).

Wydawanie gwizdu, czyli wysokiego dźwięku przez wydmuchiwanie lub wdmuchiwanie powietrza przez usta jest kolejnym komunikatem niewerbalnym, który odnajdujemy w SPJS.

- *Dam ge... w poklynanye a na dzyw, a na pogwyzdanye (in sibilum), a na potøpø wszem narodom BZ Jer 29, 18 (jednostka leksykalna po-gwizdanie (1) 'pośmiewisko, urągowisko (przez gwizdanie na znak lekceważenia)')*.

(7) Cechy głosu jako komunikat

Głos, jakim posługuje się człowiek w trakcie przekazywania werbalnego komunikatu, również dostarcza osobnej porcji informacji na temat nadawcy. Dźwiękowe składniki wypowiedzi ujawniają emocje nadawcy towarzyszące mu w czasie mówienia, jego intencje, nastawienie do odbiorcy, poziom przygotowania nadawcy do rozmowy etc. W materiale staropolskim występują np. takie zwroty: *ktoś mówi drżącym głosem i jakoby nie swymi usty*, wyrażając w ten sposób swoje emocje.

- *Dzyevycza blogoslavyona... począła drżący glossem namavyacz svy-atego Yana Rozm 734. (jednostka leksykalna drżeć (3) 1. ~-).*
- *Iudasch boyąc szye, by szye thym nye vydal..., yzby zamyłczal, rzekl tez yakoby nye vszyny (pro szvyny) vsty: Azalym ya ten, mystrzv? Rozm 549 (jednostka leksykalna rzec jakoby nie swymi usty (14) 2. ~ 'powiedzieć nie swoim, zmienionym głosem', artykuł hasłowy usta).*

Krzyk i jęki wydawane przez człowieka są następnym komunikatem niewerbalnym o podobnym charakterze:

- *Rzwyal yesm (rugiebam, Fl: riczał iesm) ode lkanya szyercza mego Puł 37, 8 (jednostka leksykalna rzuć, rzwać, rzwieć (2) 1. ~ 'głośno jęczeć, krzyczeć').*

(8) Modyfikacje wyglądu ciała

Ciało człowieka bywa modyfikowane przez niego samego lub inne osoby między innymi w tym celu, aby nadać mu wygląd, który będzie zawierał informacje dla innych ludzi. Takim znakiem był *plesz*, czyli 'kółko wygolone na głowie duchownego katolickiego', por. *Plesz plata XV p. post. PF V 9. Mianem gołego służebnika określano 'woźnego sądowego postrzyżonego na znak zaprzysiężenia (albo woźnego sądowego bez asysty)', por. Citauit eandem raso ministeriali al. golim sluzebnikiem sine principali 1448 StPPP II nr 3362 (jednostka leksykalna goły służebnik (8) 2., artykuł hasłowy służebnik).*

Strefy pojęciowe pola semantycznego utworzonego na bazie materiału zawartego w obrębie kategorii pojęciowej 2.4.4.6.2. KOMUNIKACJA NIEWERBALNA. CIAŁO i PRZEDMIOTY

W SPJS leksykalną reprezentację mają też takie komunikaty niewerbalne, w których nośnikiem informacji są równocześnie ludzkie ciało i przedmioty.

(1) Ciało i ubiór jako nośnik informacji;

Ubranie, które zakłada człowiek, świadczyć może np. o doświadczaniu przez niego żałoby lub odbywaniu pokuty.

- Oblyeczczye szye v odzyenye zaluyacze (*induere veste lugubri II Reg 14, 2*), aby byla yako nyevyasta... placzaczy vmarlego Rozm 735 (jednostka leksykalna *odzienie żałujące* (6) 1. ~ 'szata żałobna, pokutna', artykuł hasłowy *odzienie*).
- Obrocil ies placz moy w wesele mne, zcraial ies wor (*saccum*) moy y ogarnøl ies me weselim *Fl 29, 14, sim. Puł* (jednostka leksykalna *wór* (2) 'rodzaj zgrzebnej szaty podobnej do worka, noszonej na znak pokuty').

(2) Ruch ciała i inny przedmiot jako nośnik informacji

W analizowanej kategorii pojęciowej mieści się też ruch wykonany przez człowieka przy wykorzystaniu jakiegoś przedmiotu, co oznacza przekazanie jakiejś informacji. Jednym z przykładów jest gest wręczenia gałązki na potwierdzenie przekazania nieruchomości:

- Radz... recognovit, quia sibi Dmytr... fecit solucionem pro agro, quem agrum emit apud ipsum prefatus Radz, roszka mu wsdał, slubyl mu sa dobrowolną 1451 Wara nr 8 (jednostka leksykalna *rozgę wzdać* (6). I. 3.-, artykuł hasłowy *wzdać, wezdać, wzdać się*).

Strefy pojęciowe pola semantycznego utworzonego na bazie materiału zawartego w obrębie kategorii pojęciowej 2.4.4.6.3. KOMUNIKACJA NIEWERBALNA. PRZEDMIOTY i ELEMENTY PRZYRODY

W obrębie kategorii pojęciowej 2.4.4.6.3. KOMUNIKACJA NIEWERBALNA. PRZEDMIOTY i ELEMENTY PRZYRODY SPJS zamieściłam nazwy przedmiotów lub elementów przyrody, którym człowiek nadał jakąś informację. Określam je mianem znaków lub symboli.

(11) Znak jako nośnik informacji

Znaki są przedmiotami lub wykorzystanymi przez człowieka elementami przyrody, które kryją w sobie informację odsyłającą do jakiejś konkretnej rzeczywistości. W materiale staropolskim reprezentowane są przez setki różnych desygnatów. Omówię ogólnie tylko te, które przynależą do większych sfer pola semantycznego: komunikacja niewerbalna, przedmioty i elementy przyrody.

Nośnikami informacji są np. średniowieczne herby. Franciszek Piekosiński (1899) w pracy *Heraldyka polska wieków średnich* charakteryzuje trzy typy polskich herbów średniowiecznych: I – herby rycerstwa polskiego średniowiecznego (s. 22–377); II – herby ziem i krajów (s. 378–395); III – herby kapituł (s. 395–396). Leksyka średniowieczna odnotowana w Sstp, mieszcząca się w obrębie znaczenia: ‘herb jako znak’, ma bardzo obszerną reprezentację wyrazową. I tak np. w SPJS występują takie jednostki leksykalne mające znaczenie odnoszące się do herbu jako ‘znaku dziedzicznego szlacheckiego rodu, który odróżnia jeden ród od drugiego’, jak: *godło* (4) 3.; *herb* (1); *klejnot*, *klenot* (3) 2.; *znamię* (26) 11. A oto ilustracja tekstowa jednej z nich:

- Andrzej y Stanysław przesz oczcza szwego, nyegdy Jana sh Czaykowa, badancz sz herbw Osthoja, byly pomocnyczny... Konarskyemv ku zabyczyw... Dadzyboga 1493 ZapMaz 158 (jednostka leksykalna *herb* (1)).

W SPJS występuje kilkadziesiąt jednostek leksykalnych, w których pojawia się adnotacja ‘w opisie herbu’, por. wyraz *wyźlec* w przykładzie:

- Super galeam fuit proclamacio Swangrody et super clipeo sex lopanow, et super galeam wyzlec sz cocotowim ogonem 1400 Pozn nr 424 (jednostka leksykalna *wyźlec* ‘młody wyżeł (...)’: w opisie herbu).

Kolejna duża strefa analizowanego pola semantycznego utworzona jest z jednostek leksykalnych mieszczących się w obrębie znaczenia ‘grani-ca’ z odesłaniem do naturalnych znaków granicznych lub też utworzonych sztucznie. Charakterystyczne przykłady mieszczące się w obrębie tej strefy to: jednostka leksykalna *miedza* (1) a. oznaczająca ‘pas niezaoranej ziemi rozdzielający dwa obszary’:

- O cthorø rolyø Marcin na nyø szalował, thom ya oral w swem, alem myedze nye ruszył 1427 ZapWarsz nr 2710;

lub granicę naturalną wyznaczoną przez rzekę (w nazwie kategorii pojęciowej tego typu jednostki mieszczą się w obrębie określenia: elementy przyrody):

- Vstawyeny o graniczach a myedzach rzecznich alybo vodnych Sul 7.

Spory obszar tej strefy zajmują jednostki leksykalne nazywające znaki graniczne, np. *ciosn*, *ciosno* (1) 1. ‘znamię wycięte na drzewie (zwykle w kształcie krzyża) jako znak graniczny’; *nacios* (1) ‘znak graniczny, wycinany na drzewach lub na specjalnych palach’; *naroźnica* (1) ‘kopiec graniczny usypyany

na zbiegu granic'; *pionik* (1) 'kopiec graniczny narożny'; (S) *okrąglica* (1) 'duży, okrągły kamień, tu kamień będący znakiem granicznym'. Bogactwo określeń mieszczących się w obrębie znaczenia 'granica' wiąże się w dużym stopniu z tym, że własność ziemi była podstawą stosunków społecznych w dobie średniowiecza.

Następna strefa prezentowanego pola semantycznego mieści liczne reprezentacje leksykalne omawianej kategorii pojęciowej skupione wokół znaczenia 'emblematy władzy'. Są to np. takie jednostki leksykalne, jak: *korona*, *koruna*, *krona* (1). 1.; *sceptr* (1) 'berło'; *sceptrum* (1) 'berło'; *laska* (3) 2. 'oznaka władzy, szczególnie laska sędziowska', *kurwatura* (1) 'laska biskupia'; *pręt* (2) 1. ~ 'kij, laska jako oznaka władzy'; *klejnot*, *klenot* (5) 3. 'oznaki, insygnia władzy'.

Na obrzeżach omawianej strefy pola semantycznego występują pojedyncze jednostki lub ich niewielkie skupienia, takie jak np. *zatyk* (1) 'kij wbity w ziemię dla zaznaczenia zakazu wypasu bydła'; *orzeł*, *horzeł* (2) 2. 'podobizna orła, znak w kształcie orła'; *prątek* czy *prętek* (3) 3. 'znak w kształcie grotu, którym oznaczano wątpliwe miejsca rękopisu'.

(2) Symbol jako nośnik informacji

Drugim typem przedmiotów mieszczących się w obrębie kategorii pojęciowej 2.4.4.6.3. KOMUNIKACJA NIEWERBALNA. PRZEDMIOTY i ELEMENTY PRZYRODY SPJS, w których człowiek zawarł jakąś informację, są symbole. Odsyłają one do rzeczywistości duchowej, niosąc w sobie głębsze, nacechowane treści. Przykłady wybrane spośród wielu jednostek SPSJ stanowiących symbole to: *proch*, *złoto*, *skała*, *popiół*.

- *Moua vasa a dary vase sø my gako proch Gn gl. 70b.* (jednostka leksykalna *proch* (2) 1. ~) 'drobne cząstki czegoś, pył, kurz, okruszyny, odłamki żdźbła, jako symbol marności, znikomości, nicości');
- Na dobywane slota in auri casus (multi dati sunt in auri casus, et facta est in specie ipsius perditio illorum *Ecclus 31, 6*) *ca 1470 MamLub 169* (jednostka leksykalna *złoto* (11) ~) 'jako symbol bogactwa przynoszącego zgubę');
- Ya tobye movye, yzesz ty Pyotr, yakoby rzekl tvarda skala, a na they skalye (super hanc petram *Mat 16, 18*) *vstavye cerkyew moyą Rozm 363* (jednostka leksykalna *skała* (3) 1. ~) 'przenośnie (jako symbol trwałości, mocy, niezniszczalności)';
- Dzyevko luda mego, opaschy szye ve vloszyenycza..., przytrzaszny szye p[y]opyolem (conspargere cinere *Jer 6, 26*)! *Rozm 736* (jednostka leksykalna *popiół* (3) ~) 'w kulcie religijnym jako symbol pokuty, żałoby'.

W każdej z omówionych stref zaprezentowanych pól semantycznych stworzonych na podstawie danych z kategorii pojęciowej 2.4.4.6.

KOMUNIKACJA NIEWERBALNA i innych jeszcze bardziej szczegółowych sfer, które z braku miejsca nie zostały tu omówione, mieszczą się, obok wskazanych w tym artykule głównie jednostek rzeczownikowych oraz nieciągłych autosemantycznych, także jednostki czasownikowe, przymiotnikowe, przysłówkowe, które dopełniają semantycznego obrazu analizowanych pól.

Podsumowanie

Onomazjologiczny *Słownik pojęciowy języka staropolskiego* zawiera kategorię pojęciową 2.4.4.6. KOMUNIKACJA NIEWERBALNA, która została zilustrowana przez 614 ciągłe i nieciągłe jednostki leksykalne wyekscerpowane ze *Słownika staropolskiego*. W artykule zostało przyjęte szerokie rozumienie terminu komunikacja niewerbalna i odniesione do wszelkich sposobów przekazywania informacji bez użycia wyrazów w mowie czy piśmie. Pokrewna znaczeniowo leksyka odnosząca się do komunikacji pozasłownej została umieszczona w układzie alfabetycznym w obrębie trzech podkategorii pojęciowych tego słownika, takich jak:

- 2.4.4.6.1. KOMUNIKACJA NIEWERBALNA. CIAŁO;
- 2.4.4.6.2. KOMUNIKACJA NIEWERBALNA. CIAŁO i PRZEDMIOTY;
- 2.4.4.6.3. KOMUNIKACJA NIEWERBALNA. PRZEDMIOTY i ELEMENTY PRZYRODY.

Materiał leksykalny zamieszczony w każdej z tych podkategorii pojęciowych został na użytek tego artykułu przyporządkowany ze względu na swoją semantykę do komplementarnych sfer pola semantycznego i poddany analizie onomazjologicznej. Wynika z niej między innymi to, że opis przejawów komunikacji niewerbalnej zawarty w zabytkach języka polskiego jest prezentowany albo z pozycji osoby, która uświadamia sobie ekspresję swojego ciała i poddaje ją obserwacji, albo z punktu widzenia odbiorcy cudzych zachowań niewerbalnych bądź odczytującego pozostawione przez kogoś materialne znaki czy symbole. Nie inaczej jest w innych tekstach językowych, w których mowa o komunikacji niewerbalnej. Kontekst oraz wiedza pozajęzykowa pomagają w odczytaniu znaczenia opisów tych niewerbalnych przekazów. Komunikat niewerbalny, podobnie jak jego werbalny odpowiednik, jest wyrazem naszych myśli i emocji, postaw wobec świata, innych ludzi i samego siebie.

Rozwiązanie skrótów

- (S) – *Słownik staropolski. Suplement*, cz. I (verba absentia), red. E. Deptuchowa, Kraków 2014.
- SPJS – *Słownik pojęciowy języka staropolskiego*, red. B. Sieradzka-Baziur, 2015, <http://SPJS.ijp.pan.pl> (dostęp 10.06.2025).
- Sstp – *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 1–11, Wrocław–Warszawa–Kraków 1953–2002.

Bibliografia

- Antas J., 2023, *Słowa i gesty w komunikacji. Prace wybrane*, red. A. Chudzik, B. Drabik, Kraków.
- Cooley Ch.H., 1909, *Social Organization. A Study of the Larger Mind*, New York, <https://archive.org/details/socialorganizati00cool/>.
- Dobek-Ostrowska B., 1999, *Podstawy komunikowania społecznego*, Wrocław.
- Domachowski W., 1993, *Psychologia społeczna komunikacji niewerbalnej*, Toruń.
- Milewski T., 2004, *Językoznawstwo*, wyd. 7, uzup., Warszawa.
- Molcho S., 2018, *Język ciała dzieci*, przeł. J. Brudzewski, Katowice.
- Nęcki Z., 2000, *Komunikacja międzyludzka*, Kraków.
- Patterson M.L., 2016, *Więcej niż słowa. Niewerbalne wywieranie wpływu*, przeł. M. Przyłipiak, Sopot.
- Pease A. i B., 2014, *Mowa ciała*, przeł. J. Grabiak, Poznań.
- Piekosiński F., 1899, *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia, 1991, wyd. IV, Opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, Poznań.
- Rokoszowa J., 1999, *Język. Czas. Milczenie*, Kraków.
- Sieradzka-Baziur B., 2015, *Komunikowanie i wyrażanie emocji w tekstach średniowiecznych na podstawie Słownika pojęciowego języka staropolskiego*, „Poznańskie Studia Slawistyczne” IX, s. 369–379.
- Sieradzka-Baziur B., 2016, *Mediacja w średniowieczu a współcześnie w świetle faktów językowych*, „Horyzonty Wychowania” XV(36), s. 109–125.
- Sieradzka-Baziur B., 2018, *Pojęcie EDUKACJA w średniowieczu*, [w:] M. Chrost i K. Jakubiak (red.), *Wychowanie. Socjalizacja. Edukacja*, Kraków, s. 169–181.
- Sieradzka-Baziur B., 2020, *Onomazjologiczny słownik online. Metodologia, zawartość, wykorzystanie w badaniach na przykładzie „Słownika pojęciowego języka staropolskiego”*, Kraków.
- Sieradzka-Baziur B., 2021, *Reprezentacje leksykalne pojęć CHRZEST. CHRZEST JANOWY oraz CHRZEST PAŃSKI w średniowieczu. Analiza onomazjologiczna*, „Studia Linguistica” XVI, s. 185–198.
- Sieradzka-Baziur B., 2022, *Reprezentacje leksykalne pojęcia MSZA ŚWIĘTA w średniowieczu. Analiza onomazjologiczna*, „Studia Linguistica” XVII, s. 222–234.

Sieradzka-Baziur B., 2023, *Semantyka średniowiecznych wyrazów reprezentujących pojęcie MILCZENIE w świetle danych ze Słownika pojęciowego języka staropolskiego*, „Studia Linguistica” XVIII, s. 299–311.

Wierzbicka A., 1993, *Reading Human Faces: Emotion Components and Universal Semantics*, „Pragmatics and Cognition” I, s. 1–23.

Streszczenie

Przedmiotem badań w prezentowanym artykule była semantyka średniowiecznych autosemantycznych jednostek leksykalnych mieszczących się w obrębie pojęcia: KOMUNIKACJA NIEWERBALNA. Celem podjętych analiz było lepsze poznanie języka poprzez wykrywanie związków zachodzących w obrębie grup leksykalnych powiązanych wspólnym znaczeniem. W artykule zostały omówione wybrane reprezentacje leksykalne pojęcia KOMUNIKACJA NIEWERBALNA, zgromadzone w obrębie *Słownika pojęciowego języka staropolskiego*. W trakcie badań wykorzystano metodologię onomazjologiczną. Przyjęto szerokie rozumienie komunikacji niewerbalnej, odnosząc ją do wszelkich sposobów przekazywania informacji bez użycia wyrazów w mowie czy piśmie.

Non-verbal communication based on data from the *Conceptual Dictionary of Old Polish*

Abstract

The subject of the research was the semantics of medieval auto-semantic lexical units representing the concept of NON-VERBAL COMMUNICATION. The aim of the analyses was to better understand the language by detecting relationships within lexical groups linked by a common meaning. The article discusses selected lexical representations of the concept of NON-VERBAL COMMUNICATION collected in the *Conceptual Dictionary of Old Polish*. Onomasiological methodology was used during the research. A broad understanding of non-verbal communication has been adopted, referring to all ways of transmitting information without using words in speech or writing.

Słowa kluczowe: komunikacja niewerbalna, język średniowiecza, onomazjologia, semantyka, pole semantyczne

Keywords: non-verbal communication, medieval language, onomasiology, semantics, semantic field